

Op de Rand van de Rug

*Grafheuvels op de Elsterberg
bij Rhenen*

Op de rand van de rug

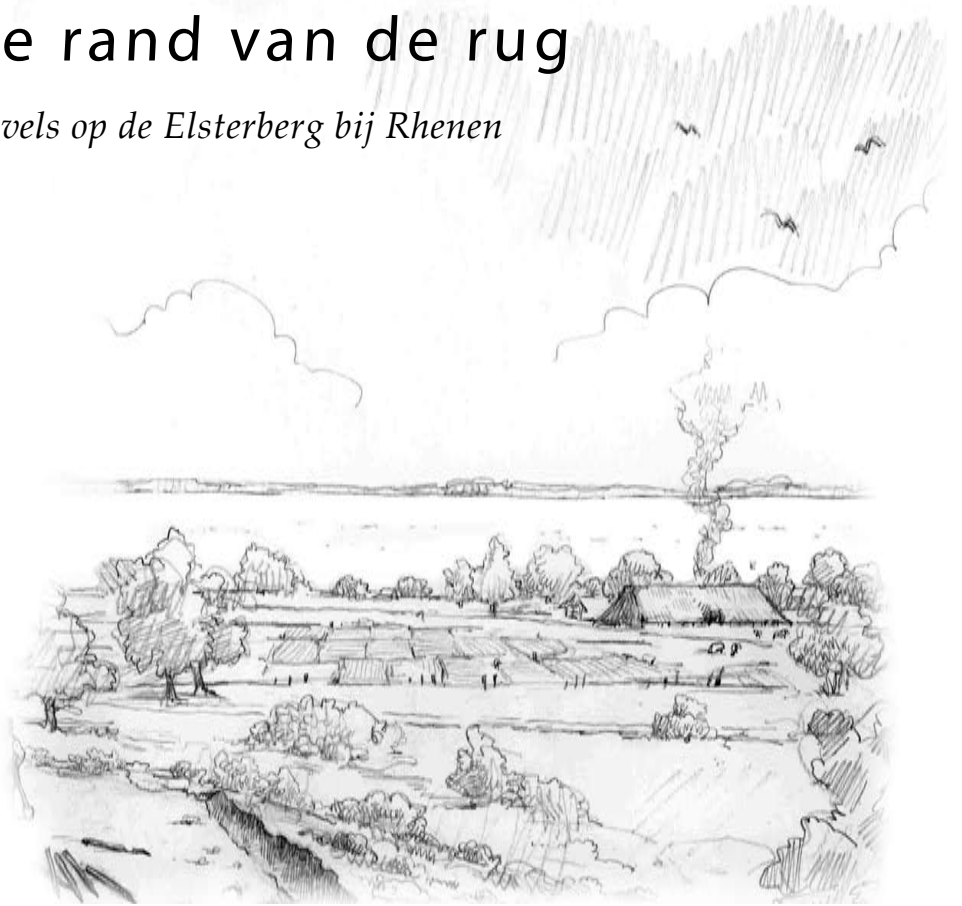
Grafheuvels op de Elsterberg bij Rhenen

Evert van Ginkel

Yuri van Koeveringe

met medewerking van

David Fontijn

Quadrant n°. 2

COLOFON

© 2010

ISBN 978-90-8890-047-1

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.nl

Sidestone bestelnummer: SSP53280002

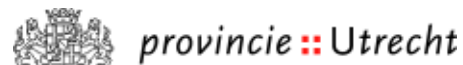
Omslagontwerp: Karsten Wentink, Sidestone Press

Lay-out: Corné van Woerdekom, Sidestone Press

De Quadrant-reeks is een initiatief van Sidestone Press en

TGV teksten & presentatie. Meer informatie: www.sidestone.nl/quadrant

*Deze publicatie wordt mogelijk
gemaakt door:*

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Heuvels op de Heuvelrug	7
Graven in graven van plaggen en zand	19
Twintig eeuwen leven langs en op de Elsterberg	39

Voorwoord

Wie wel eens wandelt over de Utrechtse Heuvelrug komt ze vroeg of laat een keer tegen: grafheuvels. Resten uit lang vervlogen tijden die nu verborgen liggen in het bos. Ooit begroeven onze voorouders hier hun doden. Vaak staat er niet veel meer bij dan een bordje: archeologisch monument. Om die reden worden grafheuvels ongemoeid gelaten door archeologen. Archeologische resten liggen vrijwel altijd onzichtbaar in de bodem. De resten die wel zichtbaar zijn, worden daarom extra zorgvuldig behandeld. Omdat veel van deze heuvels in het bos liggen, is er vaak ook geen aanleiding onderzoek te doen. Dat ligt anders met de vlakke terreinen aan de voet van de Heuvelrug, waar bij de aanleg van woningen en bedrijventerreinen afgelopen jaren prehistorische nederzettingen aan het licht zijn gekomen. Zo komt het dat we van de grafheuvels op de Utrechtse Heuvelrug eigenlijk nog maar heel weinig weten. Van veel heuvels is niet eens bekend of er ooit wel iemand in begraven is.

In augustus 2006 kwam daarin verandering. Een team archeologen van de Universiteit Leiden heeft twee heuvels bij Elst (gemeente Rhenen) uitgezocht voor een opgraving. Het was voor het eerst in vele jaren dat er gericht onderzoek werd gedaan in grafheuvels. Het onderzoek was zeer bescheiden van omvang: in een week tijd zijn handmatig kleine delen van de heuvels minutieus onderzocht. De resultaten waren echter boven verwachting en gaven aanleiding om bestaande ideeën over grafheuvels te herzien. Sinds de ontdekking hebben de archeologen op congressen in binnen- en buitenland uitgebreid verslag gedaan van hun onderzoek. De publicatie van het onderzoek heeft een flinke omvang gekregen en verschijnt in het Engels zodat ook buitenlandse wetenschappers kennis kunnen nemen van deze grafheuvelopgravingen.

De provincie Utrecht vindt het belangrijk dat ook wandelaars en mensen uit de omgeving worden geïnformeerd over deze bijzondere opgraving. Ik heb daarom met veel plezier bijgedragen aan het initiatief van de Universiteit Leiden om dit onderzoek ook voor een breder publiek toegankelijk te maken. U kunt als het ware over de schouders van de archeologen meekijken en wordt zo getuige van hun ontdekkingen. Door deze verborgen verhalen in het landschap te vertellen, worden de bijzondere cultuurhistorische waarden van de Utrechtse Heuvelrug beter zichtbaar en beleefbaar voor het publiek. Ik wens u heel veel plezier met deze ontdekkingstocht.

Anneke H. Raven BA

*Gedeputeerde financiën, cultuur en samenleving
Provincie Utrecht*

Heuvels op de Heuvelrug

Wie vanaf de duinen langs het Noordzeestrand bij Scheveningen pal oostwaarts rijdt, moet 65 kilometer vlak en laag land doorkruisen voor hij weer hooggelegen, geaccidenteerd terrein bereikt. Dat is de Utrechtse Heuvelrug, een ruim 30 kilometer lange, enkele kilometers brede en grotendeels beboste rij heuvels die vanaf Soest zuidoostwaarts loopt en zijn eindpunt vindt aan de Rijn, bij de befaamde Grebbeberg. Iets ten noordwesten daarvan ligt het hoogste punt van de rug, de 69 meter hoge Amerongse Berg. Beide hoogten zijn ook naar Nederlandse begrippen wat laag om 'bergen' genoemd te worden, maar ze maken veel goed door hun steile hellingen. Wie naar boven loopt, zal dat aan den lijve ondervinden.

Wat die wandelaar minder zal opvallen, zijn de resten van prehistorische bewoning die tussen de bomen verscholen liggen. Lage heuveltjes, begroeid met mos en struiken, op het eerste gezicht van natuurlijke oorsprong... maar het zijn tomben, millennia-oude graven van de mensen die hier tussen 5000 en 2500 jaar geleden woonden. Het graf van een enkeling werd voorzien van zo'n lage heuvel van zand of plaggen. In de loop der eeuwen verrezen er honderden op de Heuvelrug, soms geclusterd in een duidelijke groep, soms meer verspreid. Overal op de Nederlandse zandgronden, en in een enkel geval daarbuiten, vinden we dergelijke grafconstructies. Tussen Drenthe en Limburg liggen duizenden exemplaren in de bossen en op de hei, waarbij we ons moeten realiseren dat er een onbekend, maar groot aantal in de loop der tijd is verdwenen door allerlei vormen van grondegalisatie of moedwillige vernieling. Het is verreweg de grootste categorie archeologische monumenten van ons land.

Van die categorie liggen er zo'n 450 op de tamelijk smalle Utrechtse Heuvelrug, wat een hoge dichtheid betekent. Toch vallen de meeste, zoals gezegd, nauwelijks op in het bos. De meeste wandelaars uit Elst, al dan niet vergezeld van hun hond, lopen nietsvermoedend tussen de prehistorische doden door. Dat is overigens geen hedendaags gebrek aan historisch besef. Er wordt in historische bronnen weinig melding van gemaakt, ook niet uit de tijd dat hier geen bos, maar open heide lag en de heuveltjes dus veel beter te zien waren. Ze trokken ook niet, zoals elders, de aandacht van schatzoekers en (amateur-)archeologen. Ter vergelijking: van de ruim

duizend grafheuvels op de Veluwe zijn er 164 door archeologen onderzocht - zo'n 17% - en van de 180 grafheuvels in Noord-Brabant zelfs drie op de vier. Op de Heuvelrug is, voor zover bekend, in maar 4% van de grafheuvels ooit een schop gezet (om er serieus onderzoek te doen, tenminste).

Twee daarvan vormen het centrale onderwerp van dit boek. Ze liggen op de zuidhelling van de 62 meter hoge oostelijke buurman van de Amerongse Berg, de Elsterberg, aan de voet waarvan het dorp Elst ligt. Hier zijn zelfs verschillende malen deskundigen komen kijken: amateur-archeologen in 1971, en een ploeg archeologen van de Leidse universiteit in 2006. De resultaten van hun vijfdaagse graafcampagne worden in het derde hoofdstuk beschreven. Maar ze passen binnen een ruimer kader: dat van de vorming van het landschap van de Heuvelrug, zijn vroegste bewoners en de verschillende generaties geleerden die hebben geprobeerd hun geheimen te ontsluiten.

▼ Elst en omgeving op een kaart uit 1793 van F.W. Conrad. De topografie van toen is nog grotendeels in het huidige landschap te herkennen. Grafheuvels zijn niet op de kaart weergegeven; de in dit boek beschreven graven zijn aangegeven met een *. Wel is de galg ('t Gerecht) aangeduid, die mogelijk op een grafheuvel heeft gestaan (zie p. 22).

Voorgeschiedenis van een landschap: Oerjagers aan de Rijn

Vanaf de top van de Elsterberg bereik je, als je heuvel-af, heuvel-op pal naar het oosten loopt, na drie kwartier de noordoostelijke rand van de Utrechtse heuvelrug. Van daaruit kijk je uit op de oostkant van Veenendaal en op de Gelderse Vallei die de Heuvelrug van de Veluwe scheidt. Het gaat hier steil naar beneden, maar nog steiler is de rand van de zandgroeve Kwintelooyen die hier ligt. In de lagen van deze groeve is niet alleen de geschiedenis ontsloten van de Heuvelrug, maar ook van de vroegst bekende bewoners van dit gebied.

In de jaren '70 van de vorige eeuw hebben amateur-archeologen hier vuurstenen gereedschappen aangetroffen uit het Midden-Paleolithicum, de periode van ongeveer 300.000 tot 30.000 jaar geleden. Die lagen er dus al vele tienduizenden jaren toen de grafheuvelbouwers hier nietsvermoedend neerstreken. Zij hadden dan ook geen enkele verwantschap met de makers van de ruwe werktuigen. Dat waren verre neven geweest van de moderne mens, Neanderthalers of zelfs hun voorgangers (de *homo erectus*). Zij leefden in deze streek vóór de voorlaatste ijstijd, die met een geologische vakterm als het *Saalien* wordt aangeduid. Er was toen nog geen sprake van een heuvelrug op deze plaats; die ontstond pas toen een grote ijskap zich over de noordelijke helft van Nederland uitstreckte (zie p. 12). De werktuigen, temidden van allerlei dierenbotten achtergelaten langs een voorloper van de Rijn en daar afgedekt door slib, werden door het ijs meegevoerd en opgesloten in de

> De zand- en grindgroeve Kwintelooyen bij Rhenen, vindplaats van sommige van de oudste werktuigen uit de Nederlandse prehistorie.

opgestuwde lagen van de heuvelrug. Onderzoek in de groeve door amateur-archeologen en geologen leverde veel details op over deze tot dan weinig bekende vroege bewoningsperiode.

Na de lange onderbreking van de bewoning door het ijs keerden de Neanderthalers terug, hoewel we weinig weten van met hoeven ze waren en hoe lang ze ergens verbleven. Van de Heuvelrug, een nieuw element in het landschap, zijn nauwelijks vondsten uit deze periode bekend. We mogen echter aannemen dat ze hier, in kleine groepen en genietend van een warm klimaat, leefden tot de volgende en tot nu toe laatste ijstijd zijn invloed deed gelden. De temperatuur begon opnieuw te dalen en de landijsmassa uit het noorden kwam steeds dichterbij. Hoewel in deze ijstijd het ijs ons land nooit gehaald heeft, waren de effecten hier op den duur wel degelijk merkbaar. Grote delen van Nederland veranderden in een poolwoestijn, waar geen dier of mens kon overleven. Ook de Neanderthalers werden gedwongen naar het warmere zuiden te vertrekken. Een van de laatste aanwijzingen van hun aanwezigheid is aangetroffen op de Leusderheide bij Amersfoort. Het is een zogenaamde bladspits, daterend van zo'n 40.000 jaar geleden. Vergeleken bij de vaak ruwe vormen uit Kwintelooyen is dit een sierlijk gevormd stukje vuursteen,

△ *Drie vuurstenen werktuigen uit de groeve Kwintelooyen, meer dan 150.000 jaar geleden gemaakt en gebruikt door Neanderthalers. Het middelste exemplaar is een vuistbijl, een multifunctioneel hak- en snijgereedschap.*

^ Nog een paleolithische vondst van de Utrechtse Heuvelrug: de 'bladspits' van Leusden, gemaakt in de periode rond 40.000 jaar geleden. Niet lang daarna zijn de Neanderthalers uitgestorven.

dat waarschijnlijk is gebruikt als speerpunt. Niet lang nadat het is achtergelaten, maakte de kou een eind aan de bewoning, en verdwenen de Neanderthalers niet alleen uit Nederland maar ook uit de geschiedenis.

Vanaf 12.500 v.Chr. trokken de eerste moderne mensen ons land binnen. De ijstijd was nog niet voorbij, maar de temperatuur was zo gestegen dat er weer planten konden groeien en dieren en mensen konden leven. Jammer genoeg zijn er maar weinig archeologische aanwijzingen dat zij tijd hebben doorgebracht op de Utrechtse Heuvelrug. Dat geldt ook voor de daaropvolgende periode, de Midden-Steentijd. De toendra aan het eind van de ijstijd had toen plaatsgemaakt voor loofbossen, en de kale zandrug werd bedekt door een dicht oerwoud. De overgangszone van de heuvels naar de Rijn moet voor de jager-verzamelaars uit die tijd een uitstekend jacht- en visgebied zijn geweest, maar net als over hun voorgangers is er weinig over hun bekend. Het gebrek aan vondstmateriaal betekent niet automatisch dat deze mensen hier niet geweest zijn. In tegenstelling tot de aandacht van amateur-archeologen voor de zeer oude vondsten in de groeve Kwintelooyen en de veel jongere grafheuvels, is er weinig belangstelling op de Heuvelrug geweest voor het tijdvak daartussen. Het zoeken naar en vinden van de vaak onooglijke vuurstenen werktuigjes uit die tijd is nu eenmaal een liefhebberij van een kleine groep specialisten, en die zijn hier niet actief geweest. Maar wie weet wat een deskundig, speurend oog hier nog kan ontdekken?

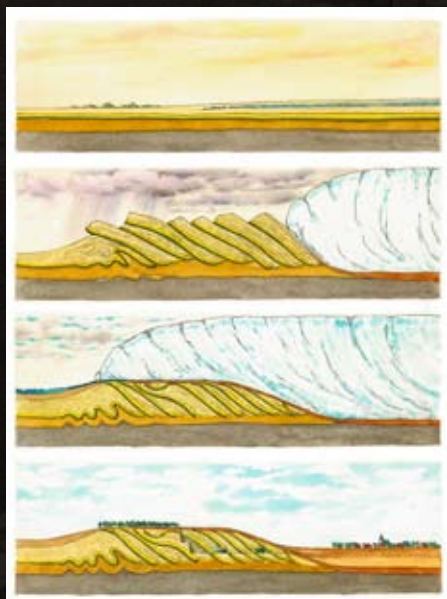
Van pijlpunt naar ploegschaar

De meest ingrijpende verandering in de prehistorie was de overgang van de Midden-naar de Nieuwe Steentijd, of, concreter: het overstappen van een rondtrekkend en jagend bestaan naar dat van een boer. Boeren wonen op één plek, hebben daar huizen die bedoeld zijn om jarenlang beschutting te bieden, houden vee en planten hun eigen gewassen, kortom; ze kennen een totaal andere levenswijze dan die van rondtrekkende jagers. Een ander, vooral archeologisch gezien, belangrijk verschil tussen jagers en boeren is dat die laatstgenoemden aardewerk maken. Dat breekt snel, wordt daarna niet hergebruikt en vergaat vervolgens niet of nauwelijks, zodat scherven worden gevonden bij iedere opgraving van een vindplaats van na circa 5000 v.Chr. Aardewerk is bovendien traditiegevoelig: naast elkaar levende groepen en opeenvolgende generaties hechten aan verschillende vormen, afmetingen, versieringen en afwerking van het vaatwerk dat ze dagelijks gebruiken. Die groepen en generaties (en soms zelfs individuen) zijn dan ook herkenbaar aan de scherven

De Utrechtse heuvelrug, een restant uit de IJstijd

Op de Zuid-Limburgse heuvels en de duinen na hebben alle geaccidenteerde, hoge terreinen in ons land hun ontstaan te danken aan de voorlaatste ijstijd. Deze duurde van circa 180.000 tot circa 130.000 jaar geleden en wordt het Saalien genoemd. De naam is aangemunt in de negentiende eeuw, toen geologen onderkenden dat er ooit langdurige, zeer koude perioden waren geweest. Ze meenden in Europa vier van zulke ijstijden te onderscheiden, die ze noemden naar rivieren. De voorlaatste kreeg de (verfranse) naam van de Duitse rivier de Saale.

Zo'n ijstijd ontstaat als de gemiddelde temperatuur op aarde daalt door fluctuaties in de stand en de hoek van de aardas ten opzichte van onze zon, in combinatie met de elliptische baan die de aarde om de zon maakt. Hierdoor zijn er periodes waarin er minder zonlicht

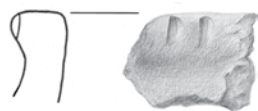
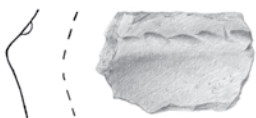
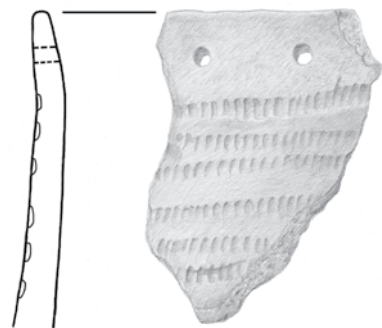

De bodem van de Utrechtse Heuvelrug bestaat uit smeltwater-afzettingen die door de ijskap werden op- en over elkaar geduwd.

Tijdens het Saalien (180.000-130.000 jaar geleden) bedekte een ijskap het noorden van Nederland.

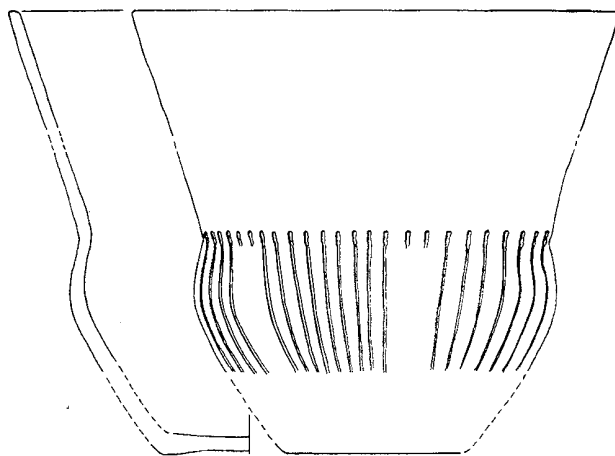
aantal fasen) te stoppen ter hoogte van de lijn Zandvoort-Nijmegen. Al in de eerste fase werd daarbij de Utrechtse Heuvelrug gevormd. De bodem daarvan bestaat uit zand en grind, dat is afgezet door smeltwater van de ijskap vóórdat die zijn slotoffensief zuidwaarts begon. Toen duwde hij die afzettingen in grote 'schollen' voor zich uit, en schoof tenslotte over de opgestuwde lagen zand en grind heen. Nadat het ijs aan het eind van het Saalien was afgesmolten, bleef de Heuvelrug over. Aan de zuidflank bleef een reusachtige vlakte van smeltwaterafzettingen liggen, die met een IJslandse term als *sandrvlakte* wordt aangeduid. De Rijn heeft zich later in die vlakte ingesneden. In een latere ijstijd, het Weichselien, is het ijs niet meer teruggekomen maar is wel een *finishing touch* aangebracht aan de Heuvelrug. Delen ervan werden door polaire stormen bedekt met lagen 'dekzand', en smeltwaterstroompjes vormden dalletjes die de vlakke rug opdedden in verschillende 'bergen'. Een ervan is de Elsterberg, die het middelpunt vormt van dit boek.

△ Prehistorische scherven van de Elsterberg laten zich aan de hand van hun (vaak zeer eenvoudige) versiering herkennen en dateren. Van onder naar boven: potbekaardewerk (eind Nieuwe Steentijd – begin Vroege Bronstijd, circa 2000 v.Chr.), ‘wikkeldraad’ (Vroege Bronstijd, circa 2000-1800 v.Chr.), Midden-Bronstijd (circa 1500 v.Chr.) en Late IJzertijd (circa 250 v.Chr.-begin jaartelling)

die ze achterlaten. Dat biedt de archeoloog de mogelijkheid om een cultureel en chronologisch raamwerk op te bouwen. Niet voor niets worden veel prehistorische groepen (‘culturen’) waarvan we de naam uiteraard nooit zullen kennen, vernoemd naar hun aardewerk. Specialisten strooien kwistig met die namen en hebben aan een klein fragment genoeg om te weten, in welke tijd en cultuurgroep ze dat moeten plaatsen. We zullen daar verderop treffende voorbeelden van zien.

De eerste boeren in Nederland waren vanaf 5300 v.Chr. actief in het uiterste zuiden van Limburg; elementen van hun levenswijze drongen een paar eeuwen later door ten noorden van de Rijn. Die vroege boeren, die nog voor een groot deel als vanouds vertrouwden op de opbrengst van jacht en visvangst, meden hoge, beboste gebieden als de Heuvelrug. De rug zelf was ongeschikt jachtterrein en de mensen hadden nog niet de technieken om dit terrein te ontginnen voor akkerbouw. Vanaf circa 3400 v.Chr. veranderde dat. De mensen van de Trechterbekercultuur – daar is zo’n aardewerknaam – begonnen met hun degelijke vuurstenen bijlen wél de bossen op de hogere zandgronden te rooien. Zij begonnen een proces dat in de eeuwen die volgen, het landschap ingrijpend zou veranderen. Ze waren vooral actief in Drenthe, waar hun graven, de hunebedden, aan hun aanwezigheid herinneren. Maar ook in Friesland, de Kop van Noord-Holland en de Veluwe, plaatsen waar geen hunebedden staan, woonden Trechterbekerboeren. De Utrechtse Heuvelrug lijkt ook een regio waar je deze lieden zou kunnen verwachten, maar afgezien van wat scherven uit de buurt van Rhenen is geen teken van hun verblijf gevonden. Misschien is ook dit weer een zoekprobleem, want de trechterbekervindplaatsen zijn moeilijk te vinden als er geen hunebedden zijn.

△ Aan de voet van de Heuvelrug bij Rhenen werd in 1978 dit trechterbekertje gevonden. Het is kenmerkend voor de Trechterbekercultuur (3400-2900 v.Chr.), waarvan ook de hunebedden producten zijn.

De heuvelgraven

Rond 3000 v. Chr. heeft zich in Noord- en Centraal-Europa in razend tempo een verandering voorgedaan op cultureel, taalkundig en misschien ook etnisch gebied die voor eeuwen het leven van de bewoners bepaalde. Vanuit de Oekraïne vonden nieuwe mensen, een nieuwe taal - een voorganger van het Indo-Europees waarvan ook ons eigen Nederlands afstamt - en nieuwe gebruiken een weg naar het westen. Voor ons is het meest herkenbare onderdeel het grafritueel.

Waren tot dan toe de mensen bij elkaar begraven in grafveldjes bij de nederzetting, of - een paar eeuwen lang - in hunebedden, nu werden sommige uitverkoren individuen apart begraven, waarna hun graf werd overdekt met een lage heuvel van zand of (later) plaggen. Een traditie van vele eeuwen was geboren, want grafheuvels werden opgeworpen tot in de Vroege Middeleeuwen. In feite begint de heuvelbouw al eerder, want de hunebedden waren oorspronkelijk zodanig afgedekt dat ze op forse grafheuvels moeten hebben geleken. Omdat die graven voor meerdere personen bedoeld waren, en de nieuwe heuvels slechts voor één enkele dode, spreken de archeologen van de Enkelgrafcultuur - een lelijke vertaling van het Duitse *Einzelgrabkultur* waar we wel niet meer vanaf zullen komen. In Nederland wijst

^ Een onopvallende verhoging in het bos: een prehistorische grafheuvel op landgoed Remmerstein.

alles er trouwens op dat de leden van deze 'cultuur' de afstammelingen waren van de Trechterbekerbevolking, en de voorouders van de latere bewoners in de Jonge Steentijd, Bronstijd en IJzertijd. Dat zullen die latere generaties niet beseft hebben, maar kennelijk voelden ze het vaak wel zo: zij legden hun grafheuvels meestal aan in de nabijheid van de graven van hun verre voorgangers.

Het grafgebruik dat hier zo eenvoudig beschreven is - een dode wordt begraven en het graf wordt afgedekt met een heuvel - was in werkelijkheid een complex van rituelen die van tijd tot tijd en van plaats tot plaats sterk verschilden, en waarvan ook na veel archeologisch onderzoek alleen de grote lijnen bekend zijn. Naar de achtergronden moeten we blijven gissen, al gebeurt dat wel op goede gronden.

De variaties in bijzettingsrituelen door de tijd zijn eindeloos. Doden werden begraven, gecremeerd en dan begraven, geheel of gedeeltelijk begraven in onverbrande of verbrande staat, al naar gelang de periode en de lokale tradities. Ten tijde van de Enkelgrafcultuur (circa 2850-2400 v.Chr), de tijd van de vroegste grafheuvels, was het bijvoorbeeld gebruikelijk de dode in hurkhouding op de zij te leggen in een grafkuil of op de grond. Ze kregen voorwerpen mee in hun graf, waaronder

> Deze maquette van een grafheuvel laat zien hoe zo'n monument door verschillende, in tijd ver van elkaar verwijderde generaties kon worden gebruikt. In het midden bevindt zich het oorspronkelijke graf uit de Nieuwe Steentijd, waarin de dode in hurkhouding is begraven. Daarboven en in de rand van de heuvel bevinden zich latere begravingen uit de Bronstijd. In die periode is de heuvel vergroot en voorzien van een krans van palen.

altijd een versierde beker en (niet altijd) combinaties van stenen 'strijdbijlen', vuurstenen messen, vuurstenen bijlen of kleiner materiaal van steen. Er wordt aangenomen dat de bekera drank (met alcohol?) bevatten, en dat de meeste doden mannen waren, gezien de vaak krijgshaftige bijgiften. Latere culturen hielden er weer andere eigenaardigheden op na, waarbij steeds de manier van bijzetting, de meegegeven voorwerpen, de heuvel zelf en de greppels en kransen van palen daaromheen een rol speelden. Ongetwijfeld hebben die voorwerpen, structuren en de gekozen combinaties iets met de levende persoon te maken gehad, maar welk verband is dat geweest? Dan zijn er de voorzieningen rond de grafheuvel, zoals greppels of kransen van houten palen, waarvan een magisch-rituele verklaring voor de hand ligt, maar welke dat is?

< Van de overkant van de Gelderse Vallei, uit de omgeving van Renkum, is deze inventaris van een grafheuvel uit de Nieuwe Steentijd afkomstig: een beker met visgraatversiering, een mes en een bijltje van vuursteen en een stenen hamerbijl.

Door verschillende 'los' gevonden scherven van het karakteristieke Enkelgraf-aardewerk weten we, dat de Utrechtse Heuvelrug is die periode bewoond werd. Onmiskenbare sporen van nederzettingen zijn er niet, maar die zijn in heel Nederland zeldzaam. Ook uit de paar honderd grafheuvels op de rug is geen vondst bekend uit die tijd, maar we zagen al er daarvan maar heel weinig zijn onderzocht. Op grond van wat er bekend is uit grafheuvels aan de overkant van de Gelderse Vallei, de zuidwestelijke rand van de Veluwe, mogen we aannemen dat een aantal van de bewaard gebleven grafheuvels uit de Enkelgrafperiode zal dateren. Het wachten is op een nieuwe ontdekking. Voor de direct daaropvolgende periode rond 2000 v.Chr, de Klokbeekertijd en Vroege Bronstijd, is er geen twijfel mogelijk: de Heuvelrug diende als verblijfplaats voor de doden en, zoals we zullen zien, voor de levenden. En het is in deze tijd, dat de geschiedenis rond de heuvels bij Elst begint.

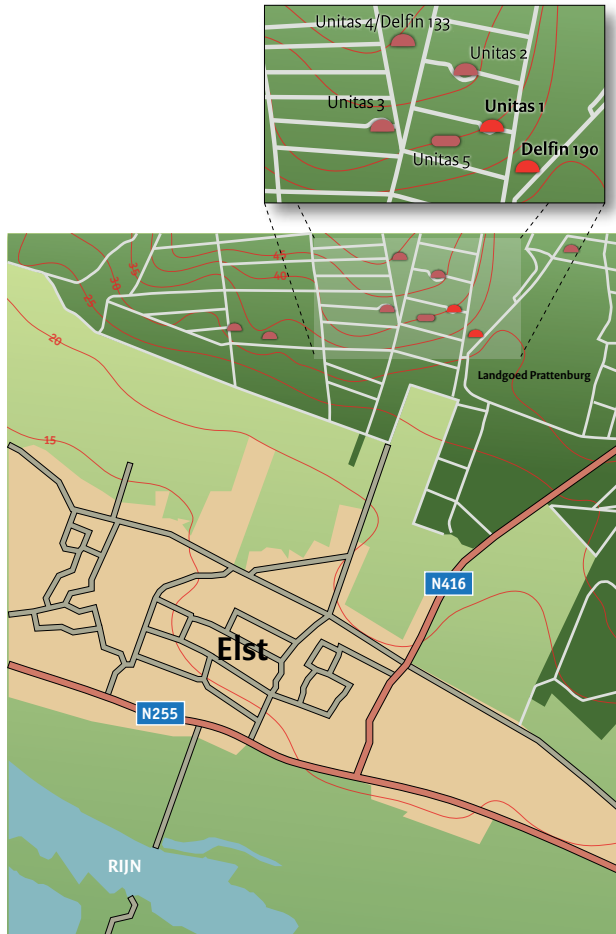

> Deze rijk versierde 'Veluwe' klokbeek is gevonden in een grafheuvel in de buurt van Achterberg. Hij dateert uit het einde van de Nieuwe Steentijd, tussen circa 2400 en 2000 v.Chr.

Hoofdstuk 2

Graven in graven van plaggen en zand

^ De ligging van de beschreven groep grafheuvels.

Unitas en Delfin

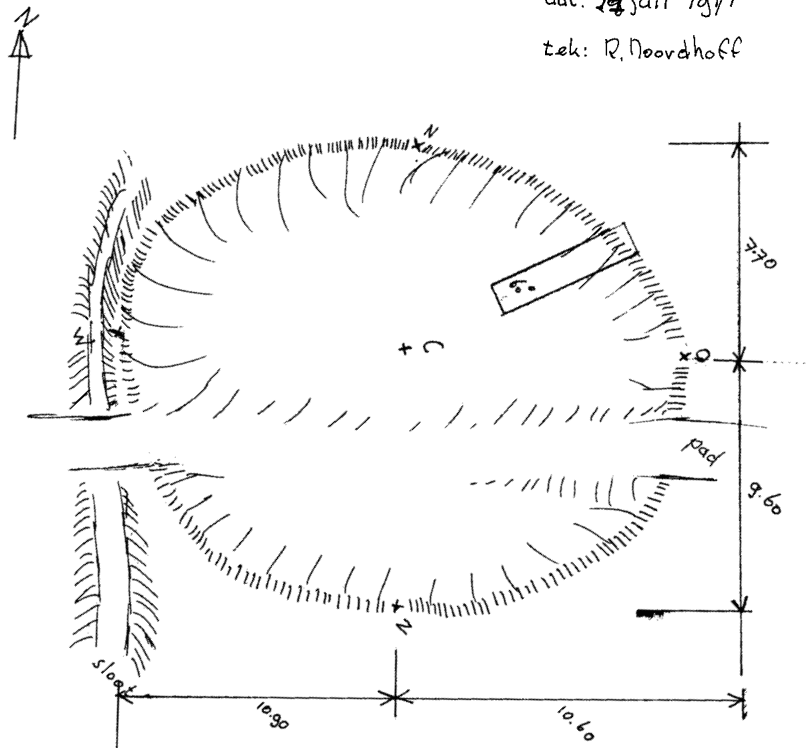
Het lijkt de titel van een sprookje of een middeleeuwse ridderroman, maar de werkelijkheid ligt dichterbij huis. Unitas (voluit: *Unitas Studiosorum Rheno-Traiectina*) is de naam van een in 1911 opgerichte Utrechtse studentenvereniging, waarvan enkele leden zich begin jaren '70 nuttig maakten met het verwijderen van overvloedige beplanting op een paar grafheuvels op de zuidhelling van de Elsterberg. Naar aanleiding van die actie werd door de provincie Utrecht een zevental heuvels naar de vereniging genoemd; niet zozeer uit eerbetoon maar om de monumenten een herkenbare code te geven. Van deze groep zullen we Unitas 1 in het vervolg aandachtig bestuderen.

De Utrechtse studenten waren niet de ontdekkers of opgravers van de grafheuvels. Die eer komt toe aan mevrouw Ch. H. Delfin-Van Mourik Broekman (geboren in 1914), een actief amateur-archeologe uit Elst (zie kader op p. 21). In 1970 registreerde ze de groep grafheuvels op de Elsterberg, negen in totaal, waarvan er zes in een groep bij elkaar lagen en de drie andere wat meer verspreid daaromheen. De ontdekker gaf ze alle een codenummer, waaraan de provinciaal-archeoloog Pim van Tent haar eigen naam toevoegde. Zeven ervan werden na het onderhoudswerk van Unitas omgedoopt, de resterende twee behielden hun eerste naam: Delfin 190 en

Grafheuvel Unitas I Delfin 134

dat. 24 juli 1971

tek: R. Noordhoff

< Toen Rhenense amateur-archeologen in 1971 heuvel Unitas 1 onderzochten, stond die ook nog bekend onder de naam van de ontdekker: Delfin 134. Op de situatieschets is de kleine rechthoekige proefsleuf te zien die bij die gelegenheid werd aangelegd.

191. Delfin 191 ligt iets ten oosten van de centrale groep; Delfin 190 maakt deel uit van die groep en ligt vlak naast Unitas 1. Dit is de tweede grafheuvel die een hoofdrol speelt in dit boek.

Beide heuvels zijn tweemaal onderwerp geweest van een gedeeltelijke opgraving. In 1971, kort na de ontdekking, werd te Rhenen een zomerkamp georganiseerd voor leden van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN). Het doel van zulke kampen was om de amateurs onder deskundige begeleiding het opgravingsvak bij te brengen. In dit geval voerden ze onder het toezicht van Van Tent een dag lang een klein onderzoek uit in de heuvelgroep op de Elsterberg. Hij wilde op die manier achterhalen óf het inderdaad echte grafheuvels waren, en zo ja, uit welke periode ze dateerden. De opgraving hield niet méér in, dan dat de

Grafheuvels op de kaart

Archeologen hebben een wat dubbel imago: het zijn óf studeerkamergeleerden, óf avonturiers. Charlotte Delfin-Van Mourik Broekman valt eerder onder de laatste dan onder de eerste categorie. Geboren in 1914 is ze tijdgenote van de befaamde, maar fictieve Indiana Jones. Al maakte ze geen gevaarlijke expedities naar Zuid-Amerika en India, ze had voor een meisje van haar generatie beslist een bijzondere jeugd. Ze is lid van een welgestelde, kunstzinnige Haagse familie. Rond het familie buitenhuis op de Utrechtse Heuvelrug bij Maarn doet ze als kind haar eerste archeologische vondsten. Ze bezoekt ze de Vrije School, volgt dan een artistieke opleiding, leert kerkorgel te bespelen en vertrekt dan liftend naar Zuid-Frankrijk om zich aan te sluiten bij een kunstenaarsgemeenschap.

'Lot' Delfin tussen twee collega-amateur-archeologen, Joop Mom (links) en Heinz Reusink (rechts), tijdens een pauze bij hun onderzoek op de Elsterberg in 1996.

Ze leert er haar Franse man kennen en ontdekt in prehistorische grotten diverse botten en werktuigen uit de Oude Steentijd. Uiteindelijk keert ze terug naar Nederland en gaat wonen in Doorn.

Daar ontwikkelt ze zich tot een gedreven amateur-archeologe, die vaak letterlijk met haar voeten in de modder staat en op de brommer van vindplaats naar vindplaats trekt. Prehistorische grafheuvels, Romeinse oudheden en 17de-eeuwse bewoningsresten: ze weet er alles van en steekt overal de schop in, in de jaren dat dat niet alleen

van amateurs wordt gedoogd, maar zelfs vaak gevraagd. In dat kader spoort ze in 1970 de naar haar vernoemde grafheuvels op de Elsterberg op. Ze is jarenlang lid van de Archeologische Werkgroep Rhenen en daarnaast een gewaardeerd correspondent van de voormalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, die haar in 1983 voordraagt voor de Zilveren Anjer. Op 20 augustus 2009 neemt ze afscheid als lid van de werkgroep. Weinig amateurs in Nederland kunnen bogen op zo'n lange carrière. Ruim een jaar later overlijdt Lot Delfin te Ede.

amateurs een smalle sleuf door de heuvellichamen groeven. Zo zijn in ieder geval de heuvels Unitas 1, 2, 3 en 5, en Delfin 190 bekeken. Het bleken inderdaad allemaal prehistorische grafmonumenten te zijn; op de verdere bevindingen komen we later terug.

Vijfendertig jaar later werden Unitas 1 en Delfin 190 nogmaals aan een gedeeltelijk onderzoek onderworpen, en wel door archeologen van het Archeologisch Centrum van de Universiteit Leiden. Hun werk was het voorspel van het groot-schalige grafheuvelproject *Ancestral Mounds* (zie onder). De Leidse archeologen werkten in een Nederlandse oudheidkundige traditie die in het jaar van hun onderzoek, 2006, precies een eeuw oud was, en ook vanuit Leiden was begonnen.

Van schatgravers naar opgravers: grafheuvelonderzoek in Nederland

Hoewel na de Romeinse tijd niemand meer heuvels aanlegde op de graven van de doden, en hun oorspronkelijke functie geleidelijk in het vergeetboek raakte, hebben de grafheuvels altijd een bijzondere betekenis gehad voor de mensen die in de omgeving woonden of er langs kwamen. In de Middeleeuwen werd aan deze (toen al heel oude) heuvels vaak een heidens en duister karakter toegeschreven; plaatsen waar de duivel regeerde en aardewezens en heksen rondzwierven. Of er toen om deze reden heuvels moedwillig zijn vernield, is niet bekend. Er zijn er in ieder geval veel verdwenen, de meeste waarschijnlijk doordat ze door latere generaties akkerbouwers zijn weggeploegd of afgegraven. Sommige exemplaren kregen vanwege hun angstaanjagende achtergrond een nieuwe functie als *galgenberg*, de plek waarop misdadigers werden geëxecuteerd. Er zijn in Nederland talrijke voorbeelden van bekend, en het toponiem Galgenberg, pal ten oosten van de Elsterberg, doet ook voor de daar gelegen grafheuvels een luguber verleden vermoeden.

Na eeuwen van bijgeloof kreeg in de negentiende eeuw een meer wetenschappelijke belangstelling voor vaderlandse oudheden de overhand. Overal raakten schoolmeesters, pastoors, boswachters en andere liefhebbers van vroeger tijden geïnteresseerd in hun (en ons) verre verleden. Natuurlijk trokken de vele en duidelijk in het open landschap liggende grafheuvels

▼ *Galgenbergen vormden lugubere bakens langs de wegen die naar steden en dorpen leidden. Op deze tekening uit 1749 is de galg van Amersfoort afgebeeld. De heuvel waarop hij staat, kan heel goed een prehistorische grafheuvel zijn geweest.*

de aandacht van deze vroege onderzoekers. Nu is de titel 'onderzoeker' misschien wat eufemistisch; we kunnen met onze kennis van nu niet zeggen dat deze mensen op een verantwoorde manier omgingen met het archeologische erfgoed. Het was ze vooral te doen om de inhoud van de heuvel, zoals potten, sieraden en wapens. Er werd dan eenvoudigweg een gat gegraven en de inhoud werd geborgen, zonder verdere aandacht voor archeologische grondsporen die meer over de heuvel kunnen vertellen. Die zou men honderdvijftig jaar terug ook niet hebben weten te herkennen; zeker in Nederland was de archeologische kennis daarvoor niet aanwezig.

Toch richtten deze proto-archeologen de grootste schade niet persoonlijk aan. Gelijktijdig met de toegenomen belangstelling van de geleerden voor de heuvels verloren de plattelandsbewoners hun angst ervoor. Zo groeide het aantal lieden dat met lange ijzeren staven gewapend in de heuvels prikten, daarbij goed luisterend of er iets van steen of aardewerk geraakt werd. Hun buit vond, tegen een kleine vergoeding, zijn weg naar de amateurgeleerden en vormt de basis van menige oudheidkundige verzameling. Deze situatie veranderde vanaf het begin van de vorige eeuw, toen de bekende pionier van de Nederlandse archeologie, J.H. Holwerda, als eerste

> De trotse archeoloog Jan Hendrik Holwerda (rechts) en zijn vrouw poseren in gezelschap van prins Hendrik (met hoed op) bij een graf, blootgelegd in een grafheuvel bij Vaassen (1909).

de grafheuvels zélf ging onderzoeken. Deze classicus was de zoon van de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en kreeg daar van zijn vader een baan als conservator. Hij leidde zichzelf snel op tot archeoloog door literatuur- en materiaalstudie en een korte graafcursus in Duitsland, waar hij kennis maakte met het fenomeen ‘grondspoor’. Met die kennis gewapend wijdde hij zich met hart en ziel aan de nog zo onbekende Nederlandse prehistorie. In de zomer van 1906 kreeg hij de eervolle opdracht van koningin Wilhelmina persoonlijk om een paar grafheuvels in haar kroondomeinen bij Hoog-Soeren op de Veluwe op te graven. Het was het eerste min of meer professionele grafheuvellonderzoek in ons land.

Grafheuvels ontleed

Vanaf de jaren ‘20 werd Holwerda rechts ingehaald door een van zijn assistenten, Albert Egges van Giffen. Deze Groninger, van huis uit bioloog, ontwikkelde zich snel tot zorgvuldig opgraver met eigen ideeën en kreeg daardoor al snel ruzie met de slordige en zelfingenomen Holwerda. Hun wegen scheidden, Van Giffen ging terug naar Groningen en zou van daaruit van 1918 tot in de jaren ‘60 vele honderden opgravingen uitvoeren. Vooral zijn werk in en om de Drentse grafheuvels kreeg waardering. Nog steeds graven archeologen zulke objecten op volgens de door hem ontwikkelde ‘kwadrantenmethode’, waarmee het heuvellichaam overzichtelijk wordt ontleed.

Door het werk van deze twee pioniers kwam voor het eerst informatie naar boven over de manier waarop de heuvels waren opgebouwd, gebruikt en hergebruikt. Hun enthousiasme om grafheuvels gedetailleerd op te graven, werd gedeeld door hun opvolgers, ook na de Tweede Wereldoorlog. Langzaamaan groeide echter het besef dat niet alles wat de archeologen wilden weten, mocht leiden tot een opgraving, die immers verder onderzoek ter plaatse moeilijk of onmogelijk maakte - opgraven doe je maar één keer. Zeker wat de grafheuvels betreft, leidde dit inzicht tot een terughoudender omgang met deze waardevolle archeologische objecten uit onze prehistorie. Zo kwam het, dat vanaf de jaren ’70 van de vorige eeuw bijna geen grafheuvel meer werd opgegraven. Vele ervan kwamen, juist door hun zichtbaarheid, op de lijst van beschermde archeologische monumenten. Incidenteel werd een enkel exemplaar nog wel eens bekeken, altijd gedeeltelijk en meestal in het kader van een restauratieproject.

> Een opgravingsmethode uit de jaren '20 wordt nog steeds toegepast: archeologen zetten een eerste 'kwadrant' uit op heuvel Unitas 1.

Het archeologisch denken staat echter niet stil, en in de loop der jaren waren nieuwe theorieën ontwikkeld over de rol die (graf)rituelen hadden gespeeld in het leven van de vroegere bewoners. Zeker, er was al veel bekend over de manier waarop de grafheuvels waren aangelegd, en hoe oud ze waren; maar konden ze niet veel méér vragen beantwoorden? Er waren bijvoorbeeld aanwijzingen over het ontstaan van 'dodenlandschappen', waarin niet alleen verschillende grafmonumenten waren opgenomen maar ook merkwaardige structuren tussen de heuvels in. Door recente opgravingen was ook meer bekend geworden over de plaatsen waar de prehistorische mensen hadden gewoond en gewerkt. Misschien was het mogelijk om het rijk van de doden met dat van de levenden te verbinden?

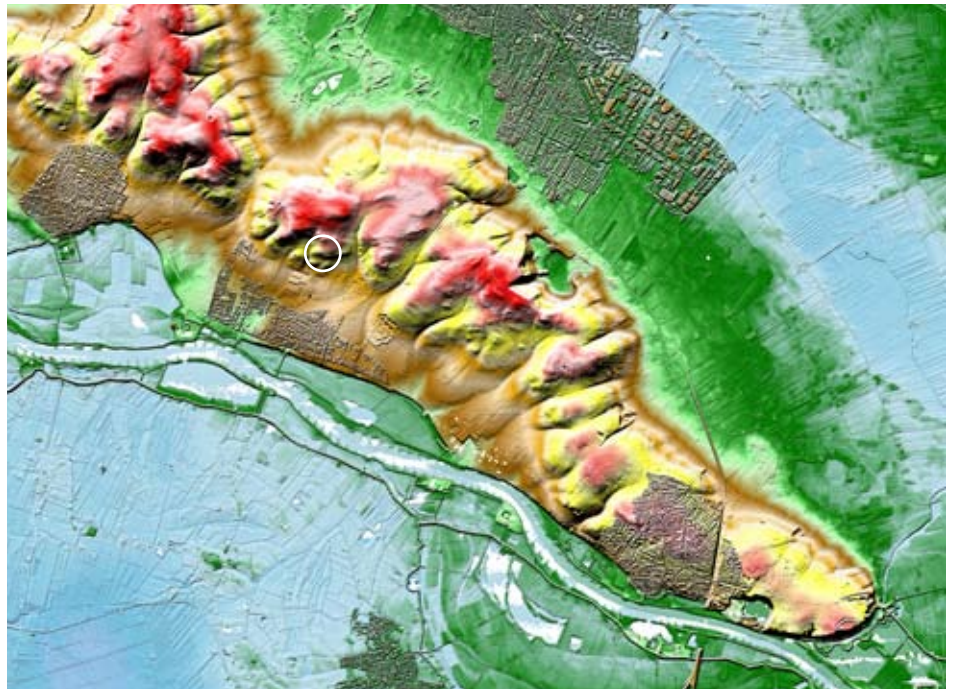
Het onderzoek naar grafheuvels staat dan ook weer volledig in de belangstelling van de Nederlandse prehistorici. Oud onderzoek, inclusief dat van Holwerda en Van Giffen, maar ook van amateur-archeologen, wordt opnieuw bekeken en geanalyseerd. Bovendien worden er kleine opgravingen in grafheuvels uitgevoerd, met nieuwe vraagstellingen en gebruikmakend van de nieuwste technieken. In 2008

< Hoewel deze reconstructiekening een situatie in Limburg verbeeldt, kunnen we ons hierbij ook wel een 'dodenlandschap' in de IJzertijd op de Elsterberg voorstellen. De grafheuvels liggen vlakbij de huizen van de levenden; daartussenin verbranden de inwoners het lichaam van een overledene.

is een groot overkoepelend project gestart door de Faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden, samen met de gemeente Apeldoorn, het Rijksmuseum van Oudheden en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en gefinancierd door NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). In dit project, *Ancestral Mounds* ('Voorouderlijke heuvels') is een belangrijke rol weggelegd voor de grafheuvels op de Utrechtse Heuvelrug. Hier is immers nog veel onopgehelderd: er zijn weinig heuvels onderzocht, en dat weinige onderzoek is zelden behoorlijk uitgewerkt. Bovendien is de spreiding van de grafheuvels op de Heuvelrug bepaald door de uitzonderlijke geologische situatie ter plaatse, die zich elders niet voordoet. Zo kwamen de Leidse archeologen op de Elsterberg terecht, anderhalf jaar voordat hun koepelproject van start ging.

> Kaarten van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) geven een treffend inzicht in (ook heel kleine) hoogteverschillen. Op deze kaart is goed te zien hoe steil de Utrechtse Heuvelrug oprijst uit het Rijndal en hoe smeltwaterdalletjes de rug als het ware in stukken snijden. De grafheuvelgroep op de Elsterberg is apart aangegeven.

Een aparte groep

De Utrechtse Heuvelrug kent een soort natuurlijke compartimentering, die al in de ijstijd is ontstaan. Smeltwater dat naar het Rijndal wegstroomde, sleet dalletjes uit in de zuid- en zuid-oosthellingen. Die voeren allang geen water meer (en worden daarom aangeduid als ‘droogdalletjes’) maar ze zorgen wel voor een duidelijke indeling van het heuvellandschap. Zo wordt de Elsterberg ten westen en oosten door zulke dalletjes begrensd. Op dit en bijna ieder ander ‘eiland’ ligt een groepje grafheuvels, waardoor het lijkt alsof de dalletjes ook oude territoria begrenzen. Dat hoeft natuurlijk niet zo te zijn geweest; wie weet, hoe de prehistorische bevolking het landschap heeft opgevat? De hedendaagse archeoloog zou die vraag graag beantwoorden, en dat was een van de redenen om deze groep uit te kiezen voor nader onderzoek.

Een andere reden was het feit dat de heuvels al eens met de schop waren aangepakt, namelijk door het groepje Rhenense amateur-archeologen in 1971. De archeologen hadden dus niet met ongerepte monumenten te maken, waardoor verdere aantasting (want dat is archeologisch onderzoek nu eenmaal, hoe goed het ook wordt uitgevoerd) minder zwaar woog. Bovendien wisten ze van te voren ongeveer, wat ze konden verwachten: de amateurs hadden toen en later immers de nodige ge-

gevens verzameld in de vorm van scherven. Daar zat materiaal tussen uit de Vroege Bronstijd, een weinig bekende periode in verhouding tot de voorgaande (het eind van de Nieuwe Steentijd) en de daaropvolgende (de Midden-Bronstijd). Er zijn zo weinig vroege-bronstijd-grafheuvels bekend, dat het bijna lijkt of dit soort monumenten een tijd lang in onbruik is geraakt. Natuurlijk wilden de onderzoekers daar graag meer over weten, en dan vooral over het landschap in die tijd. Op grond van wat er van de Veluwe bekend was, werd aangenomen dat de grafheuvels toen werden aangelegd op kleine open plekken in een nog ongerept oerbos. Maar was dat ook hier zo geweest? De amateurs hadden niet alleen scherven uit de Vroege Bronstijd gevonden op en in de heuvels, maar ook ertussenin en in een wijde zone eromheen. Waren dat aanwijzingen dat de heuvelflank toen al in cultuur was gebracht? Fossiel stuifmeel, opgeslagen in de lagen van de heuvel, zou daar inzicht in kunnen bieden.

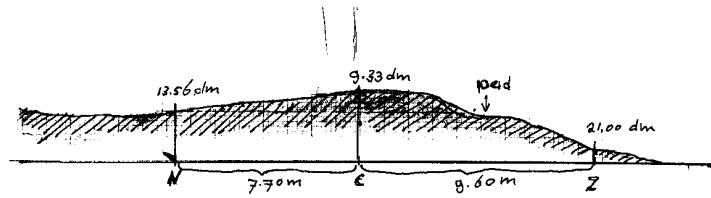
Tenslotte zou het juist in deze buurt mogelijk moeten zijn, iets te zeggen over de relatie tussen het dodenlandschap óp, en het territorium van de levenden onderaan de heuvel. Er waren aan de voet van de rug, in de vroegere *sandrvlakte*, sporen gevonden van huizen uit de Midden-Bronstijd en akkers uit de IJzertijd. De bewoners en gebruikers van die huizen en akkers moeten de oude heuvels hebben gekend, en misschien hebben betrokken in hun eigen (graf)rituelen. Een van de heuvels, Unitas 5, heeft een langwerpige, ovale vorm in plaats van de gebruikelijke ronde. Zulke 'langbedden' zijn opgeworpen in een latere fase van de Bronstijd, zodat de Elsterberg ook voor latere generaties een dodenakker geweest moet zijn. Dat wordt bovendien bevestigd door de vele scherven uit veel latere perioden - de IJzertijd en de Romeinse tijd - in het terrein waar de heuvels liggen. De heuvelgroep bood, kortom, genoeg aanknopingspunten voor onderzoek in de diepte en in de breedte.

Unitas 1: Bronstijd of IJzertijd?

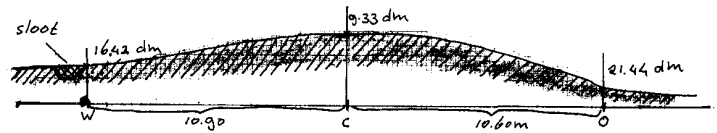
In de zomer van 2006 wijdde het ploegje Leidse archeologen zich vijf dagen lang aan de heuvels Unitas 1 en Delfin 190. Beide heuvels liggen, zoals we eerder al zagen, op de zuidoostkant van de Elsterberg en maken onderdeel uit van een groepje van zes die dicht bij elkaar liggen. Unitas 1 ligt ongeveer in het midden hiervan. Na de ontdekking door mevrouw Delfin hadden in de zomer van 1971 amateur-

^ In een poging fossiele stuifmeelkorrels uit Unitas 1 te verzamelen, neemt een archeologe een grondmonster uit het heuvellichaam. Deze minieme vondsten hadden iets kunnen vertellen over de vegetatie en het gebruik van het terrein in de prehistorie. Jammer genoeg bleek het stuifmeel niet goed geconserveerd te zijn.

NW doorsnede van grafheuvel Unitas I

WO doorsnede van grafheuvel Unitas II

Grafheuvel Unitas I - Liefje 134

tekening: R. Noordhoff
21 juli 1971
AWN-werken

> Profieltekeningen van Unitas 1, gemaakt tijdens het onderzoek van 1971.

^ Twee scherven van 'wikkeldraad'-aardewerk, verzameld bij de opgraving van Unitas 1 in 1971. In 2006 werd een soortgelijke scherf gevonden.

archeologen van de AWN (zie p. 20) een smalle sleuf van een paar meter lang gegraven in de zijkant van de grafheuvels om de gelaagdheid te kunnen bekijken en eventuele vondsten te bergen.

In Unitas 1 hadden ze beet. Naast acht scherven van potten uit de laatste eeuwen voor of na het begin van de jaartelling - de IJzertijd of zelfs de Romeinse Tijd - vonden ze ook vier scherven met zogeheten wikkeldraadversiering. Die zijn een stuk ouder: het wikkeldraadaardewerk is de eerste herkenbare keramiek uit de Vroege Bronstijd en dateert uit circa 2000 v.Chr. Jammer genoeg blijkt uit noch uit het destijds gemaakte verslag, noch uit de foto's of de tekeningen van deze opgraving, in welke laag deze scherven aangetroffen zijn. De aanwezigheid van het aardewerk kon daardoor drie totaal verschillende dingen betekenen. Ten eerste kon de grafheuvel *over* de scherven heen gelegd zijn, wat betekent dat de grafheuvel uit Vroege Bronstijd kan stammen, maar ook uit een (veel) latere periode. De tweede mogelijkheid is dat de scherven onderdeel vormen van de vulling van de grafheuvel zelf, wat zou betekenen dat hij in de Vroege Bronstijd is aangelegd. De derde mogelijkheid was, dat de scherven na de aanleg van de heuvel in de vulling zijn beland, wat weer zou betekenen dat de heuvel ouder zou zijn dan het aardewerk. De aanwezigheid van het veel latere aardewerk in schijnbaar dieper lagen van de heuvel, maakte de zaak bepaald niet helderder.

Een aanvullende vondst werd negentien jaar later gedaan. Tijdens een krachtige storm vielen enkele grote bomen vlakbij de grafheuvel om. De Archeologische Werkgroep Rhenen, een onafhankelijke lokale club waar behalve mevrouw Delfin ook de heren J. Mom en H. Reusink lid van waren, waren er als de kippen bij om in de ontstane wortel te speuren. Mom vond daarbij scherven van een 'potbeker', een type aardewerk dat uit ongeveer dezelfde tijd stamt als het wikkeldraadaardewerk. Later groeven de AWR-leden nog een kleine sleuf, waarbij nog meer scherven van deze pot naar boven kwamen. Bijzonder genoeg, maar betekenisvolle bodemsporen ontbraken en de scherven konden niet veel vertellen over de grafheuvel.

Een oude greppel in een nieuw kwadrant

Om na al die jaren alsnog de raadsels van Unitas 1 te ontrafelen, werd in 2006 besloten een klein deel ervan op te graven, inclusief het deel waar in 1971 de proefsleuf was aangelegd. De archeologen volgden het tachtig jaar oude recept van hun voorganger Van Giffen: ze onderzochten een klein kwadrant, een soort taartpunt. Het kwadrant werd steeds verder verdiept in horizontale lagen, zodat ieder detail kon worden geregistreerd. Al snel vonden de gravers scherven uit de IJzertijd, van hetzelfde type dat de amateurs in 1971 hadden opgeraapt. Maar wat zij indertijd hadden gemist, werd nu wel opgemerkt: de zeer vage grondsporen van een greppel, waarin zich de ijzertijdscherven bevonden. Nu werden er in de IJzertijd wel vaker greppels om oudere grafheuvels heen gegraven, maar deze liep dwars door de rand van de heuvel heen. De 1 m diepe greppel maakte een scherpe hoek, en was aan één kant voorzien van een rij paaltjes.

Het ijzertijdaardewerk was dus in de heuvel terecht gekomen, lang nadat die was opgericht. Ook de herkomst van het intrigerende wikkeldraadaardewerk werd duidelijk, toen daarvan nog een scherf werd gevonden. Hij bevond zich - waarschijnlijk net als de scherven die de AWN er 35 jaar eerder had opgegraven - on-

^ Amateur-archeoloog Joop Mom (+) vindt in 1996 de resten van een potbeker in het wortelgat van een omgewaaide boom, vlak naast Unitas 1.

der de heuvel, op het oorspronkelijke maaiveld waarop de heuvel was aangelegd. De scherf was daar als scherf terecht gekomen en was geen deel van een complete grafgift. Wat het wél geweest is? Het is bij opgravingen van grafheuvels vaker vastgesteld dat op het oude grondoppervlak waarop de heuvel is opgericht, scherven zijn gedeponneerd. Die zijn dan steeds van één pot, die niet ter plaatse, maar ergens anders is kapotgegooid. Ook bij Unitas 1 lijkt dat zo te zijn. Dit strooien met scherven moet een functie hebben vervuld bij het totale grafritueel, maar welke, blijft voorlopig nog een geheim van de heuvel. Omdat er maar een klein deel van de zijkant is opgegraven, is de oorspronkelijke centrale begraving niet gevonden. Evenmin is duidelijk geworden hoe de merkwaardige ijzertijdgreppel verder liep.

Toch kon met de informatie uit het onderzoek, in combinatie met de oude gegevens, een voorlopige reconstructie worden gemaakt van de geschiedenis van Unitas 1. Ergens in de Vroege Bronstijd is een man of vrouw gestorven, van wie niets bekend is maar die ongetwijfeld een belangrijke positie had binnen zijn of haar samenleving. Die positie kwam na de dood tot uiting in de aanleg van een grafheuvel. Daarvoor werd een plek op de Elsterberg voorbereid. De begroeiing werd weggehaald en de grond werd vlak gemaakt. Als onderdeel van het grafri-

> De opgraving begint: archeologen leggen een meetlint over Unitas 1 (zie ook de foto op p. 25).

tueel werden scherven van een wikkeldraadpot op de bodem gegooid of gelegd. Vervolgens werd de overledene begraven of op het oppervlak gelegd, waarna het graf met de heuvel is afgedekt.

Dan is er de potbeker waarvan de amateurs na de storm de scherven vonden. Die moet wel compleet zijn begraven, al resten er nu alleen fragmenten van die samen geen hele pot vormen. Het feit dat de pot zo dichtbij de grafheuvel werd begraven, en mogelijk uit dezelfde periode stamt, zou kunnen betekenen dat ook deze handeling te maken heeft gehad met het grafritueel.

Vervolgens lag de grafheuvel bijna twee millennia lang ongestoord op de hei, totdat ergens in de IJzertijd wat mensen een greppel groeven, dwars door de zijkant van het oude monument. Ze 'beschoeden' de zijkant met een rij houten paaltjes. Dat geeft wel aan dat ze niet zomaar aan het graven waren geslagen, maar wat de functie ervan was, is absoluut niet na te gaan.

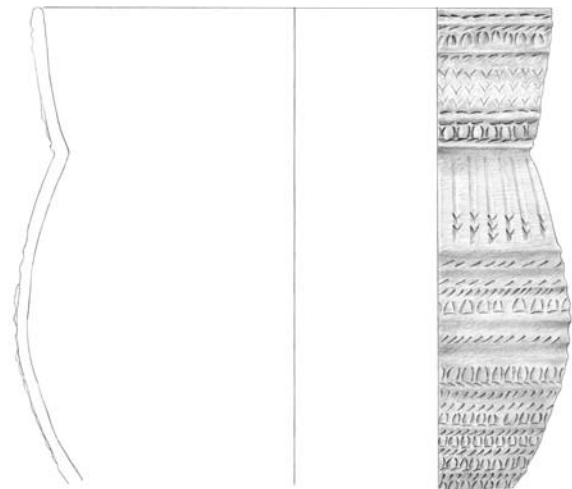
Het was trouwens niet zo, dat men af en toe even kwam kijken naar of graven in de oude heuvels. Niet alleen in de heuvel, maar overal eromheen en tussen de andere graven in lag ijzertijdaardewerk, zorgvuldig door leden van de AWR verzameld. Het dodenlandschap werd intensief gebruikt door de levenden, die ertussen woonden, werkten en op hun beurt hun doden begroeven. Dit onvermoede verschijnsel was eigenlijk het meest opvallende aan de groep op de Elsterberg.

Delfin 190: Geschonden heuvel

Een kleine honderd meter ten oosten van Unitas 1 - oorspronkelijk: Delfin 134 - ligt Delfin 190, de meest oostelijke grafheuvel van de groep op de Elsterberg. Terwijl Unitas 1 aan een wandelpad ligt en vaak door wandelaars wordt bezocht (maar zelden herkend), ligt Delfin 190 middenin het bos van landgoed Prattenburg, dat al sinds de zeventiende eeuw het bezit is van familie Asch van Wijck. Dit privéterrein is niet vrij toegankelijk en Delfin 190 krijgt dan ook nooit bezoekers. Toch is de grafheuvel ernstiger aangetast dan Unitas 1. In de negentiende eeuw was de streek rond Elst bekend om zijn tabaksplantages, een nu geheel uit Nederland verdwenen stukje exotische landbouw. Ten behoeve van de irrigatie waren op de helling van de Elsterberg greppels gegraven, waar-

^ De 'wikkeldraad'-scherf die de archeologen in 2006 vonden op het oude oppervlak onder heuvel Unitas 1. Kennelijk hadden de bewoners uit de Vroege Bronstijd zulke scherven opzettelijk daar gelegd of gestrooid, voordat de heuvel werd aangelegd.

verschillende interpretaties. Daarbij spelen de vele vondsten uit andere perioden mee, die voor en na 1971 op, in en om de heuvel zijn gedaan: aardewerk uit de Midden- Bronstijd, scherven uit IJzertijd/Romeinse Tijd en zelfs een deel van een glazen armband uit de IJzertijd. Een zo lange gebruiksgeschiedenis is uitzonderlijk voor een Nederlandse grafheuvel. Mede doordat hij al flink beschadigd was, vormde Delfin 190 een uitgelezen onderzoeksdoel voor de opgravers van 2006.

Een schervenpuzzel

Het team besloot Delfin 190 op een andere manier aan te pakken dan Unitas 1. In plaats van een klassiek kwadrant uit te graven, legden ze in de al beschadigde rand vier rechthoekige vlakken aan. Die werden horizontaal steeds verder verdiept, waarbij per vlak alle sporen in de grond werden gefotografeerd en getekend.

In de top van de heuvel werden de al bekende scherven uit de IJzertijd of Romeinse Tijd gevonden. Uit een dieper vlak kwamen verbrande stukjes menselijk bot en de scherven van een pot tevoorschijn. Dat aardewerk kwam overeen met de scherven die mevrouw Delfin en haar collega's jaren eerder hadden gevonden. Toen zij in 2006 de Leidse opgraving bezocht en de scherven bekeek, wist ze onmiddellijk aan te wijzen waar zij ooit háár vondst had gedaan - op precies dezelfde plek.

^ Een van de ijzertijdscherven die in groten getale tussen de grafheuvels op de Elsterberg werden aangetroffen.

< Het Leidse opgravingsteam legt putten aan in de wand van Delfin 190.

^ Aardewerk uit de Midden-Bronstijd verraaft zich door de magering met kwartskorreltjes, waardoor bij het bakken een gecraqueleerd oppervlak ontstond.

^ Vakmanschap in vuursteen: een pijlpuntje uit de klokbekeperiode, voorzien van kleine weerhaken. De 2,5 cm lange pijlpunt werd gevonden in een kuil onder Delfin 190.

De scherven verrieden meteen hun ouderdom door de stukjes fijngeklopte witte kiezelstenen die in de klei waren verwerkt en de slordige versiering van vinger- en nagelindrukken. Dit is kenmerkend voor het aardewerk dat gedurende de Midden-Bronstijd eeuwenlang werd gebruikt. Complete exemplaren van deze grote, zware potten met hun gecraqueleerde oppervlak zijn altijd afkomstig uit grafheuvels, waar ze als urn (dus niet als grafgift) dienden. Ook in Delfin 190 ging het om een graf: de scherven en botresten kwamen uit de vulling van een kuil die in de zijkant van de heuvel was gegraven. Het maken van nieuwe, ‘secundaire’ grafkuilen in bestaande grafheuvels is een vaker voorkomend fenomeen in de Midden-Bronstijd. Delfin 190 dateert dus zeker niet van ná die periode. Ook een greppel die om of net onder de heuvel had gelegen, bevatte aardewerk uit deze periode... maar het was niet meteen duidelijk of die was aangelegd vóór de aanleg van de grafheuvel, of erna. Maar hoe oud is hij dan wel?

Het antwoord bleek uit grondsporen die duidelijk onder de grafheuvel zichtbaar waren, de resten van kuilen die waren ingegraven in het oorspronkelijk oppervlak. Die waren onmiskenbaar het gevolg van menselijke activiteiten van vóór de aanleg van de heuvel. De kuilen waren gevuld met nederzettingsafval, grotendeels scherven van met potten uit de Midden-Bronstijd. Dat gaf eindelijk houvast voor de datering. Dat er in de eeuwen daarvoor al mensen rondliepen op deze plek, blijkt uit een vuurstenen pijlpunt uit de Klokbekeperiode die uit een van de kuilvullingen kwam.

In de laatste eeuwen van het derde millennium v.Chr. is dit deel van de Heuvelrug al bewoond geweest, of in ieder geval bezocht. Eeuwen later, in het begin van de Midden-Bronstijd, moet hier een nederzetting hebben gelegen waarvan de afvalkuilen onder de grafheuvel de overblijfselen zijn. Hoe we ons die nederzetting moeten voorstellen, is onduidelijk. Er is over de manier van wonen uit de hele periode 2000-1400 v. Chr. - zes eeuwen! - erg weinig bekend, niet alleen van de Utrechtse heuvelrug maar uit heel Nederland. De vondst van de afvalkuilen is wat dat betreft al bijzonder genoeg.

Een aantal eeuwen later, maar nog steeds in de Midden-Bronstijd, is de man of vrouw komen te overlijden voor wie Delfin 190 is opgericht, niet ver van het graf Unitas 1 dat dan al enkele eeuwen oud is. Eromheen wordt een greppel aangelegd om de wereld van de doden te scheiden van de wereld van de levenden. Opvallend genoeg richt men de grafheuvel op een eerdere nederzettingslocatie op, en even opvallend is het feit dat die nederzetting in een al bestaand grafveld heeft gelegen. Dit

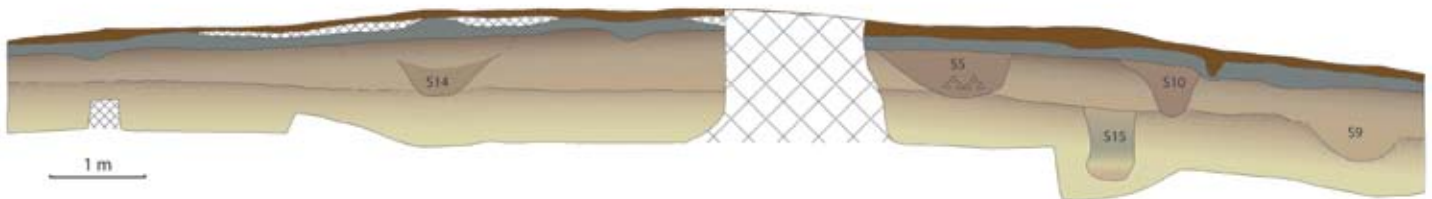

< Dit en andere grondsporen zijn de restanten van kuilen onder het heuvellichaam van Delfin 190. Ze zaten vol scherven uit de Midden-Bronstijd.

verschijnsel was uit de Midden-Bronstijd niet eerder bekend. De vraag dringt zich dan ook op, of de bouwers van de grafheuvel wisten dat hier ooit gewoond was en zo ja, wat de reden was van hun keuze voor deze locatie.

Nog weer iets later is opnieuw iemand in de heuvel begraven, in gecremeerde staat en in een urn. Tussen de oprichting van de heuvel en deze latere begraafing zat betrekkelijk weinig tijd, en we mogen aannemen dat de nabestaanden nog wisten voor wie de grafheuvel oorspronkelijk was bedoeld. Mogelijk was de latere dode, van wie enkele botjes zijn opgegraven, een nazaat of familielid van de eerste, die waarschijnlijk nog onder de heuvel rust. Ook elders in het heuvellichaam kunnen zich nog onontdekte graven bevinden, maar hoe graag ze die ook zouden willen kennen: de archeologen blijven daar voorlopig van af.

∇ Profiel van Delfin 190, gemaakt op basis van de opgravingsresultaten van 2006. Het gearceerde deel in het midden geeft een 'recente verstoring' weer, een plek waar niets meer van archeologische waarde te vinden was.

Het vijfdaagse onderzoek in de twee grafheuvels is hiermee beknopt beschreven. Op het eerste gezicht zijn de resultaten bescheiden. De heuvels zijn niet helemaal bekeken, en aan materiaal er is weinig opzienbarends gevonden. De opgraving leverde voor een deel bevestiging op van eerdere gegevens, voor een deel ook andere inzichten. Maar belangrijker is dat oude en nieuwe gegevens over de heuvel en hun directe omgeving op een rijtje zijn gezet. Het is die omgeving, de wereld van de levenden, die in het volgende hoofdstuk wordt behandeld.

*> De laatste, schamele resten
van een dode die in Delfin 190
is bijgezet.*

Twintig eeuwen leven langs en op de Elsterberg

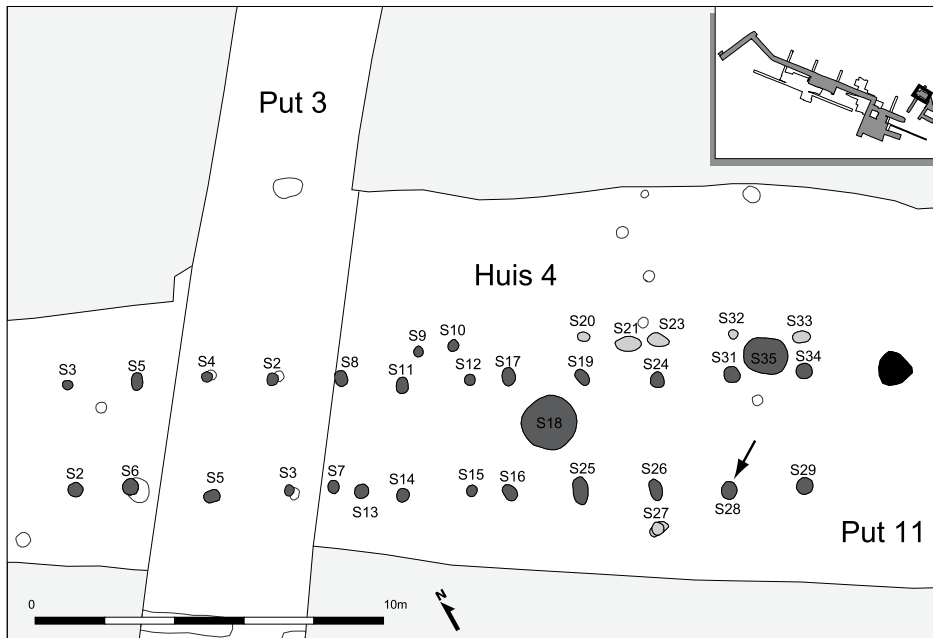
Boerencultuur

Op de Elsterberg liggen vandaag de dag negen grafheuvels. Hoeveel mensen daar begraven liggen, en wat voor mensen dat waren, is onbekend. Alle onderzoek in de heuvels heeft maar één werkelijk graf - dat in Delfin 190 - opgeleverd, en daar zijn maar een paar stukjes bot uit tevoorschijn gekomen, te weinig om veel over die persoon te kunnen zeggen. Er hebben hier minstens negen, maar zeker meer en misschien wel enkele tientallen mensen hun laatste rustplaats gekregen. Zeker in de Midden-Bronstijd was het gebruikelijk om, zoals in Delfin 190 in ieder geval éénmaal is gebeurd, meerdere doden bij te zetten. Dat gebeurde ook in de Late Bronstijd en IJzertijd. Tenslotte kunnen er méér heuvels dan deze negen hebben gelegen en kunnen er mensen zijn begraven zonder dat hun graf met een heuvel werd overdekt. Daartegenover staat de (zeer kleine) kans dat één of meer van de bestaande heuvels helemaal geen graf bevat; ook 'cenotafen' kwamen voor. Pas als alle heuvels helemaal zijn opgegraven, zal het aantal doden bij benadering kunnen worden vastgesteld. Omdat dit soort monumenten in principe niet mag worden onderzocht zonder dwingende noodzaak, zal dat wel heel lang duren. Er zijn geen plannen om iets te veranderen aan de bossen van de Elsterberg, dus voorlopig zullen de oude graven er ongestoord bij blijven liggen.

'Personen met een bijzondere positie', kregen een grafheuvel, zo konden we lezen. Dat nemen de archeologen aan, inderdaad, maar wat voor positie dat was? In de vroegste heuvelgraven uit de Nieuwe Steentijd lijken vooral of misschien alleen mannen begraven te zijn geweest. We kunnen daarbij denken aan 'stamhoofden', 'krijgers' of 'priesters', maar de doden kunnen hun positie ook wel aan andere, ons onbekende kwaliteiten te danken hebben gehad. Sterker nog: in de Midden-Bronstijd, de periode waaruit de meeste grafheuvels stammen, werden zowel mannen als vrouwen en kinderen in het eerste, 'primaire' graf gelegd. Er moeten dus andere factoren een rol hebben gespeeld. De term 'familiegrafheuvel' voor heuvels

uit die tijd geeft al aan, dat archeologen denken aan verwantschappen tussen de verschillende doden in één heuvel. Die familiebanden zijn waarschijnlijk, maar ze zijn nooit bewezen door nader onderzoek van botmateriaal.

Over de doden dus niets dan vaags... maar ook al kennen we ze niet, we weten toch wel iets over de maatschappij waarvan ze deel uitmaakten. Die had in de hele Prehistorie een agrarische basis. Afgezien van een enkele vrijgestelde ambachtsman of (geestelijk) leider was iedereen boer, bezat vee en bewerkte akkers. Iedereen woonde in eenzelfde soort huis, dat zich in de loop van de Midden-Bronstijd ontwikkelde tot een echte boerderij met een stalgedeelte. Het (rund)vee lijkt een steeds belangrijker waarde te vertegenwoordigen. In die tijd gebeurt er wel meer: de huizen worden planmatiger en regelmatiger gebouwd, de erven eromheen duidelijker ingedeeld; waterputten, drenkplaatsen, afvalkuilen, graanschuren en afrasteringen laten zich als vaste elementen herkennen op de opgegraven vindplaatsen. Er worden meer grafheuvels opgericht en gebruikt dan ooit tevoren, en de sporen van greppels, paalkransen en ophogingen verraden een heel scala aan rituele handelingen eromheen. De op het maaiveld uitgelegde scherven en de begraven potbeker bij Unitas 1 zijn daar voorbeelden van, al dateren ze uit een wat vroegere periode.

< Vanaf de Elsterberg kon men in de Late Bronstijd deze boerderij aan de voet van de Heuvelrug zien liggen. De sporen ervan zijn in het begin van deze eeuw opgegraven bij Remmerden. De twee rijen ingegraven palen die het dak droegen, deelden het gebouw over de lengte in drieën. In het spoor bij het pijltje (rechts) werd een bijzondere vondst gedaan (zie p. 43).

▽ *Brons uit de omgeving van de Elsterberg. Van bovenaf, met de klok mee: dolk uit Achterberg (Midden-Bronstijd), armband uit Elst (IJzertijd) hielbijl uit Amerongen (Midden-Bronstijd) en randbijl van landgoed Remmerstein (Vroege Bronstijd).*

Dan is er het brons, waaraan de hele fase haar naam te danken heeft. De ingrediënten van brons, koper en tin, komen in Nederland niet voor. Deze metalen, of de legering zelf, moesten dus altijd op de een of andere manier worden ingevoerd. Dat moet sociale gevolgen hebben gehad, want brons was méér dan alleen een technische vooruitgang. De meeste bronzen voorwerpen die we uit Nederland kennen, zijn in de bodem achtergelaten als gevolg van bepaalde rituelen. Ook uit de omgeving van Rhenen zijn daar voorbeelden van bekend, zoals een bijl van de Donderberg en verschillende speerpunten. Ook in de vroegere moerassen in de Gelderse Vallei tussen Rhenen en Bennekom zijn bronzen gevonden die daar beslist niet zomaar verloren zijn. Het gaat te ver om daar hier dieper op in te gaan, maar

het is zeker dat aan dit metaal bijzondere eigenschappen werden toegeschreven, die het bezit ervan nog begeerlijker maakten. Omdat brons een schaars goed was, gaf het aanleiding tot competitie binnen de boerensamenleving, en daarmee automatisch tot verschuiving van machtsverhoudingen.

Land der levenden in de Bronstijd

Niet alleen over het grafritueel in de Bronstijd zijn de laatste jaren veel nieuwe gegevens verzameld, maar ook over de nederzettingen. Toevallig heeft het zuidoostelijkste stukje van de Utrechtse Heuvelrug recentelijk veel informatie opgeleverd over dat onderwerp. Het gaat dan om duidelijke sporen van een nederzetting in Remmerden, in vogelvlucht zo'n drie kilometer van de Elsterberg. De graven op de Elsterberg en de nederzetting staan wel los van elkaar: die huizen stonden op de *sandr*vlakte die de overgang vormt naar het Rijndal, en dus niet op de rug zelf. De mensen die er woonden, zullen begraven liggen onder de grafheuvels direct ten noorden en oosten van Remmerden. De nederzetting dateert bovendien uit een latere fase van de Bronstijd dan de beschreven grafheuvels van de Elsterberg: globaal tussen 1500 en 1000 v.Chr., en dan waarschijnlijk aan het einde van dat tijdvak. Opgravingen in 2001 en 2005 leverden keurige plattegronden van huizen op, her-

< Een winters tafereel op de opgraving van een bronstijdnederzetting bij Remmerden (2005). De grondsporen van een drieschepig huis zijn zojuist onderzocht (zie ook de tekening op p. 40). Op de achtergrond verrijst de Utrechtse Heuvelrug.

^^ Kuil met inhoud te Remmerden: een kleine bronzen speerpunt (Late Bronstijd) 'in situ' en na restauratie. Lengte: 7,2 cm.

kenbaar door de verkleuringen die waren achtergelaten door de diep ingegraven palen die eens het skelet vormden. De gebouwen waren tussen de circa 13 en 24 meter lang geweest, en een meter of 5-6 breed. De plattegronden vertonen de regelmatige opzet die vanaf deze periode de huizenbouw kenmerkt. De afstanden tussen de skeletpalen zijn weliswaar niet exact gelijk, maar lijken toch wel met enige zorg te zijn uitgemeten door middel van (bijvoorbeeld) stappen. Ook de oriëntatie van de gebouwen is in de meeste gevallen dezelfde: west-zuidwest - oost-noordoost; één huis wijkt daar licht van af. Er is dus sprake geweest van een zekere planning, die

moet zijn bepaald door de manier waarop de eerste bewoners het landschap, en wellicht de overheersende windrichting of de stand van de zon, hebben beoordeeld. De vijf huizen hebben hier zeker niet allemaal tegelijkertijd gestaan; één lijkt op basis van het aardewerk van iets later bouwjaar te zijn dan andere. Het was geen dorp, al kunnen sommige huizen wel min of meer gelijktijdig hebben bestaan. In ieder geval werden nieuwe huizen in dezelfde richting gebouwd als de oude, wat erop wijst dat de basisopzet generaties lang door bewoners werd voortgezet. Overigens is maar een deel van het vroegere nederzettingsareaal opgegraven, dus er hebben zeker nog meer huizen gestaan, hetzij gelijktijdig, hetzij door de eeuwen heen.

Ook andere grondsporen komen overeen met wat van elders bekend is over nederzettingen uit deze tijd. Binnen de huizen waren kuilen gegraven die als voorraadmokdertje dienst zullen hebben gedaan. Erbuiten stonden kleine opslagplaatsen voor de oogst. Waterputten of drenkplaatsen zijn niet gevonden, wel grote hoeveelheden kuilen waarvan sommige veel, en andere helemaal geen scherven bevatten. Het zullen wel afvalkuilen zijn geweest, maar we weten niet, wat erin is gegooid. Eén kuil had beslist een andere achtergrond: hij bevatte een bronzen speerpuntje, dat zeker niet is weggegooid maar bewust begraven, misschien in het kader van een ritueel toen het huis door zijn bewoners werd verlaten.

Hoe anders is het beeld van de bewoning uit eerdere fasen: de Vroege Bronstijd en de eerste eeuwen van de Midden-Bronstijd, de perioden waarin heuvels Unitas 1, respectievelijk Delfin 190 werden opgeworpen. Bij Remmerden zijn sporen uit de Vroege Bronstijd gevonden, maar het gaat daarbij zeker niet om huisplattegronden. Het zijn (afval)kuilen, soms verspreid, soms in een cluster bij elkaar. Ze lijken op de kuilen uit het begin van de Midden-Bronstijd die onder Delfin 190 zijn aangetroffen. Ongetwijfeld hebben al die kuilen op het terrein van een nederzetting gelegen, maar waar zijn de huizen? Dat is niet alleen voor dit gebied, maar voor

heel Nederland een raadsel: huizen uit deze eerste fasen van de Bronstijd zijn nauwelijks bekend. De archeologen kunnen voorlopig niet anders doen dan aannemen dat de huizen toen niet netjes en dicht bij elkaar stonden, maar wijd verspreid lagen, op onbegrensde terreinen die niet duidelijk als erf waren ingericht. Misschien waren ze ook van een lichtere constructie die weinig of geen heldere paalsporen achterlaat. Kennelijk had men ook geen problemen met een verblijf op de eigenlijke Heuvelrug. Dat zou in de 'nettere' latere fase van de Bronstijd niet worden voortgezet; men hield zich letterlijk op de vlakte. Des te opvallender is het, dat veel latere bewoners weer terugkeren naar de Elsterberg om te wonen en te werken.

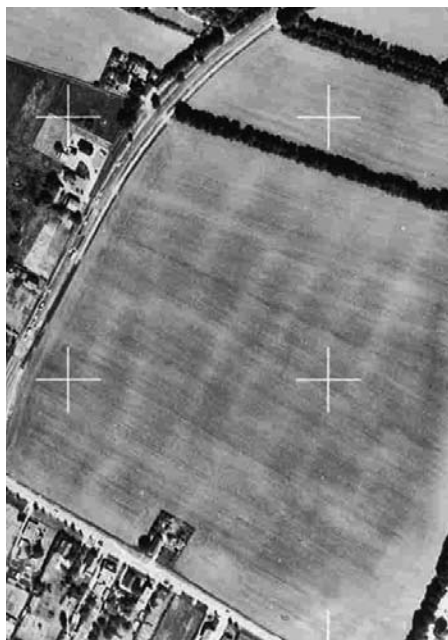
Terug op de berg

Wat er in de duizend jaar na circa 1500 v.Chr. op de Elsterberg is gebeurd, laat zich moeilijk reconstrueren. In ieder geval zijn er, met grote tussenpozen weliswaar, nog mensen begraven. Het 'langbed' Unitas 5 zou heel goed uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd (ca. 1050-600 v.Chr) kunnen dateren; de grote grafheuvel Unitas 4 lijkt zelfs nog later, in het begin van de Midden-IJzertijd (600-250 v.Chr) te zijn opgericht. Alleen die laatste datering is vrij zeker, doordat uit deze heuvel herkenbaar aardewerk is opgedolven. Een grafheuvel uit die periode is een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel, en zo'n groot exemplaar (doorsnee ruim 15 meter) al helemaal. Maar er is te weinig van bekend om er veel méér over te kunnen zeggen, en dat geldt zeker voor de andere heuvels van de groep van negen. In feite kunnen ze allemaal heel oude kernen én veel jongere graven bevatten. Al met al is de kans groot dat de bewoners van de streek deze plek altijd hebben gekend en als begraafplaats van de voorouders hebben beleefd.

Of dat ook geldt voor de mensen die hier in de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling leefden, ligt wel voor de hand, maar zij gingen dan wel op een bijzondere manier met het oude grafveld om. Hoewel er geen huisplattegronden zijn opgegraven, maken de vele scherven en vooral brokken maalsteen duidelijk dat het grafveld was opgenomen in een nederzettingsterrein op de heuvelrand. Het hele zuidelijke deel van de Heuvelrug lijkt toen intensief in cultuur te zijn gebracht, zowel de *sandr*vlakte als de hoger gelegen gedeelten. Op de Elsterberg zagen we dit schervenafval overal opduiken bij de beschrijvingen van de opgravingen. Men werkte, en woonde mogelijk, tussen de graven in. Dat is uitzonderlijk, hoewel het vaker voorkwam. In Drenthe en op de Veluwe zijn sporen gevonden van landbouwterreinen uit de ijzertijd, waar eeuwenoude grafheuvels midden tussen de akkers

^ Pronkstuk van de Heuvelrug: een bronzen vat om wijn in te mengen (*situla*), omstreeks 600 v.Chr. vervaardigd in Zuid-of Midden-Europa en langs onnaspeurlijke wegen in het bezit gekomen van een plaatselijk leider aan de Nederrijn. Zijn verbrand stoffelijk overschot werd in dit statusobject bijgezet aan de voet van de Koerberg, even ten westen van de Grebbeberg.

△ Het ruitpatroon van de akkers van een celtic field uit de IJzertijd tekent zich af op de luchtfoto van een hedendaagse akker ten noorden van Elst.

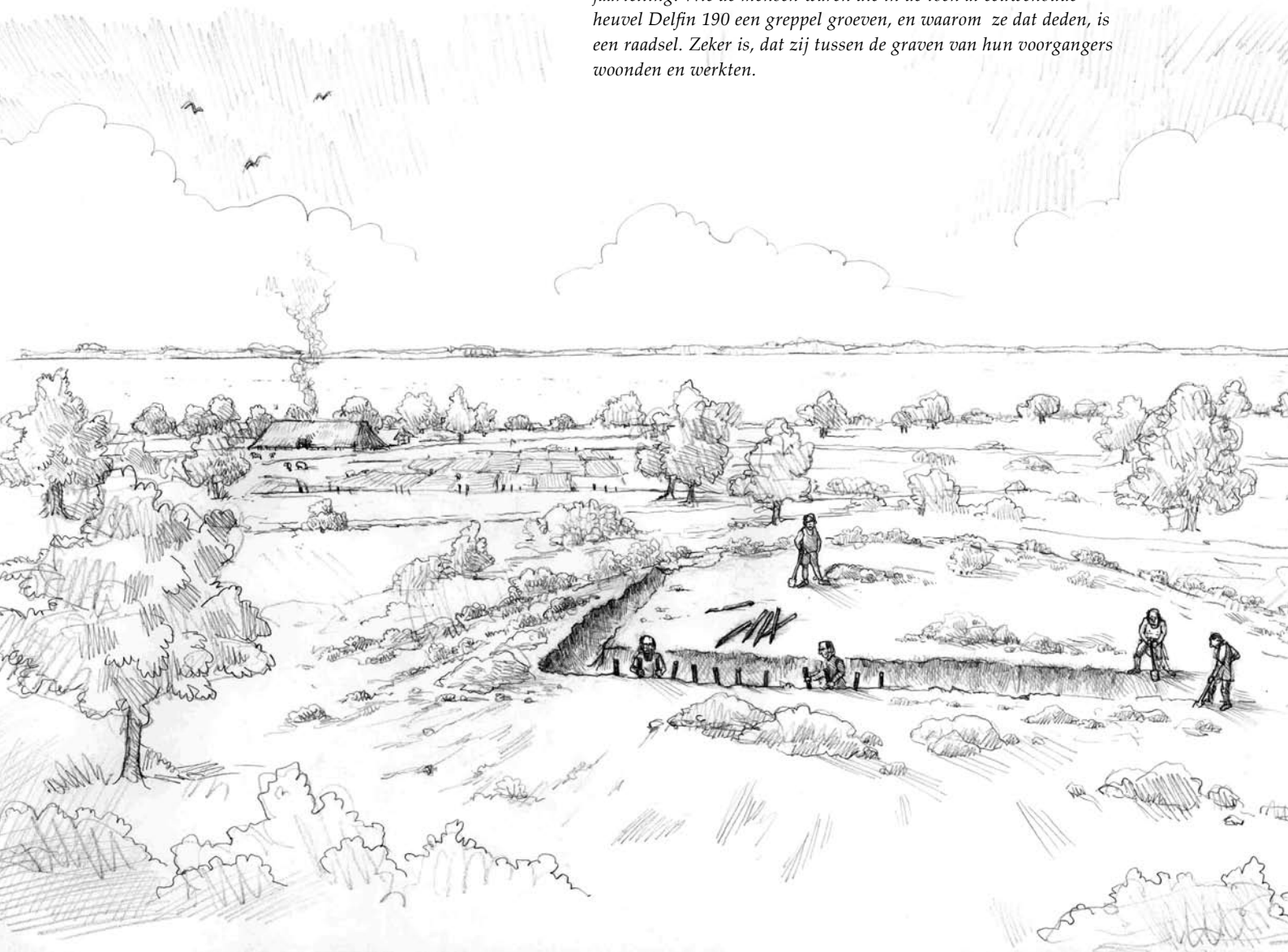
lagen. De boerderijen van de toenmalige bevolking stonden ook tussen de veldjes waar gewassen als gerst, tarwe, peulvruchten en - later - rogge werden verbouwd. Deze zogenaamde *celtic fields* bestonden uit tientallen vierkante of rechthoekige perceeltjes, met een oppervlak van ongeveer een achtste hectare, van elkaar gescheiden door lage walletjes. Het zijn de sporen van die, bijna allemaal lang geleden geëgaliseerde wallen die op luchtfoto's de terreinen verraden waar ooit de boeren ploegden. Aan de hand van een luchtfoto is ook zo'n complex aan de voet van de Elsterberg geïdentificeerd, dat zich mogelijk uitstreckte over de flanken ervan. Het vele nederzettingsafval dat tussen en op de graven is gevonden, moet daar zijn beland omdat de boeren daar akkers en erven hadden. Dat roept de nodige vragen op, die de archeologen op dit moment nog niet kunnen beantwoorden. Hoe was de watervoorziening op deze droge heuvels geregeld? Wat vonden de bewoners van de grafheuvels waartussen ze werkten en woonden? En, de meeste intrigerende vraag: wie hebben de schijnbaar functioneloze greppel om Delfin 190 gegraven, en waarom?

Wanneer dit zich allemaal heeft afgespeeld, is een lastige vraag. Het aardewerk uit de Late IJzertijd laat zich moeilijk dateren, omdat het tamelijk ruw gevormde potten zijn die niet of nauwelijks zijn versierd. 'Late IJzertijd', de periode 200 v.Chr. - begin jaartelling, gaat wat dat betreft zelfs naadloos over in 'Vroeg-Romeinse tijd', de eerste decennia na Christus. De Romeinse invloed strekte zich toen niet uit ten noorden van de Rijn, en de hier wonende boeren gingen door met hun leven alsof ze niet de burens waren geworden van een wereldrijk. Later werden de contacten intensiever en werd er zowel tegen de Romeinen gevochten als handel met ze gedreven, maar daarvan is op de Elsterberg geen spoor gevonden. Omdat het niet waarschijnlijk is dat er in een nederzetting uit de tweede eeuw na Chr. geen Romeins materiaal terecht zou zijn gekomen, mogen we aannemen dat aan de bewoning op de rug toen al een einde was gekomen. Vanaf dat moment heerste er voor vele eeuwen rust rond de graven, waarvan de oudste er toen al twee millennia lagen.

Vergeeten graven

Het is niet zo, dat de omgeving van Elst en Rhenen een achtergebleven gebied was, integendeel. In de Romeinse tijd, maar zeker in de Vroege Middeleeuwen was het Rijndal naar verhouding druk bewoond. In de zevende eeuw was er zelfs sprake van een machtscentrum. Op de Grebbeberg ligt een ovale wal, waarvan de ouderdom lange tijd omstreden was maar die op grond van recent onderzoek in de zevende

Graven in een grafheuvel op de Elsterberg, rond het begin van de jaartelling. Wie de mensen waren die in de toen al eeuwenoude heuvel Delfin 190 een greppel groeven, en waarom ze dat deden, is een raadsel. Zeker is, dat zij tussen de graven van hun voorgangers woonden en werkten.

eeuw moet worden gedateerd. In dezelfde periode moet een voorraad zilveren en gouden munten in de grond begraven zijn bij Remmerden. Deze ruim 250 munten tellende muntschat, grotendeels in 1988 opgegraven, is de grootste uit de Vroege Middeleeuwen die ooit in Nederland is gevonden.

Rustig was het hier dus niet - maar van de Heuvelrug, en van de Elsterberg in het bijzonder, ontbreekt ieder spoor van menselijke aanwezigheid. Het gebied werd gaandeweg ontbost en veranderde in heideland, waar louter schaapherders, jagers en plaggenstekers iets te zoeken hadden. De oude grafheuvels ondervonden van hun aanwezigheid geen enkele schade, al zullen ze wel zijn opgemerkt - we herinneren aan de Galgenberg. Maar niemand maakte zich er verder druk om. Dat zou zo blijven tot de heide aan het einde van de 19de eeuw werd beplant met naaldbomen. Toen verschenen op de vroegere woeste gronden eerst bosbouwers en later wandelaars, waaronder ook archeologisch geïnteresseerden. Pas toen gingen de schoppen in de graven. De diverse archeologen hebben er kleine 'vernielingen' aangericht, maar die hebben wel veel gegevens opgeleverd - dat zal nu wel duidelijk zijn. Ernstiger is de schade door bosarbeid en zandwinning, of, zoals in 2008 nog gebeurde, door spelende kinderen die in het vuur van hun spel heuvel Unitas 4 voor een groot deel hebben weggegraven...

Moedwillige schade is gelukkig zeldzaam, en de overheid probeert de graven van de vroege heuvelrugbewoners niet alleen te beschermen maar ook beter bekend en beleefbaar te maken. Er zijn wandelroutes langs de graven uitgezet en panelen geplaatst, en bij Leersum is zelfs een educatieve grafheuvel geconstrueerd die laat zien hoe zo'n monument was opgebouwd. Hopelijk heeft ook dit boekje laten zien, hoe vijf dagen opgraven in de bossen een verhaal oplevert over het lange, veelbewogen leven van een stuk cultuurlandschap.

> Enkele van de ruim 250 munten van de schat van Remmerden.

Verder Lezen

De meeste informatie in dit boekje is ontleend aan:

Fontijn, D.R. (red.), 2010: Living near the dead. The barrow excavations of Rhenen-Elst: Two millenia of burial and habitation on the Utrechtse Heuvelrug, Leiden.

Hoof, L.G.L. van en L. Meurkens, 2005: Vluchtige huisplattegronden. Erven uit de midden-bronstijd B en nederzettingssporen uit de vroege bronstijd en midden-bronstijd A (verslag van een tweede opgravingscampagne te Rhenen-Remmerden), Leiden.

Voor een algemener publiek staat over grafheuvels veel te lezen in:

Ginkel, E. van, 1999: Graven langs de weg, Amersfoort.

Ginkel, E. van en L. Verhart, 2009: Onder onze voeten. De Archeologie van Nederland (hoofdstuk 9), Amsterdam.

Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens en A.L. van Gijn (red.), 2005: Nederland in de Prehistorie (hoofdstuk 19), Amsterdam.

Reusink, H.J., 1988: Leersum, grafheuvels op de Zuilensteinsche Kop, Zutphen.

www.grafheuvels.nl

website van het Ancestral Mounds project van de Universiteit Leiden.

Illustratieverantwoording

Olav Odé, Hilversum: 9, 10, 12b, 19, 29r, 34b, 35b, 35o, 39, 41, 43o, 44
Universiteit Leiden, Faculteit Archeologie: 13l, 18, 25, 28, 31, 32o, 36b, 36o
Ruurd Kok, Provincie Utrecht: 14, 21r, 32b, 34o, 37
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: 11, 16, 23
Bob Brobbel, Hilversum: 12o
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: 13r
TGV, Leiden: 15
Collectie Gemeentemuseum Het Rondeel, Rhenen: 8, 17, 20, 21o, 29b, 30, 33
Utrechts Archief: 22
Rob van Eerden, Castricum: 26
Provincie Utrecht: 27
Archol bv, Leiden: 40, 42, 43b
Topografische Dienst, Emmen: 45
Martin Valkhoff, De Heen: 1, 46-47
Foto's omslag: Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden

*Met dank aan David Fontijn, Bert Huiskes
en Ruurd Kok voor hun hulp en adviezen.*

*De voorwerpen afgebeeld op pagina 10, 17, 35, 41, 43, 44 en 47 zijn
afkomstig uit de collectie van Gemeentemuseum Het Rondeel, Rhenen.*

*Het ensemble van voorwerpen afgebeeld op pagina 16 is afkomstig uit de collectie van
het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden*

Op de Rand van de Rug

Bij Rhenen duikt uit het Rijndal steil de Utrechtse Heuvelrug op. Dit relict uit de voorlaatste ijstijd is de eerste Nederlandse hoogte vanaf de kust. Op de zuidelijke flank van deze rug vestigden zich duizenden jaren geleden de eerste bewoners. Van de plaatsen waar ze woonden en werkten, is al lang niets meer te zien. Hun laatste rustplaatsen daarentegen liggen nog op honderden plaatsen verscholen in de bossen: grafheuvels uit de Nieuwe Steentijd, Bronstijd en IJzertijd. Vergeleken bij andere regio's is in deze heuvels weinig archeologisch onderzoek gedaan, zodat er nog veel vragen te beantwoorden zijn over het prehistorisch bestaan in dit gebied.

Dit boek gaat over twee van deze heuvels, gelegen op de Elsterberg. Hoewel ze niet compleet zijn opgegraven, hebben ze bij verschillende gelegenheden toch intrigerende informatie opgeleverd over de mensen die ze aanlegden. In combinatie met andere vondsten uit de omgeving wordt duidelijk dat de omgeving van Elst in de prehistorie een dynamisch gebied moet zijn geweest, met eigen gebruiken. Er valt nog genoeg te ontdekken op de rand van de rug.

provincie :: Utrecht

Sidestone Press

Bestelnummer: SSP53280002

69389136

ISBN: 978-90-8890-047-1

9 789088 900471 >

Quadrant n°. 2